

ENCIKLOPÉDIÁK, 1750–2010

Ludassy Mária

a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár,
ELTE BTK Általános Filozófia Tanszék
mludassy@ludens.elte.hu

Egy tízéves kiskamaszt, a Wikipédiát kellene köszöntenem egy 250 éves ős szellemének felidézésével, anélkül, hogy a filozófiatörténet-oktatás udvarias unalmába süllyeszteném a hallgatóságot. Megpróbálom bizonyítani, hogy a megidézendő szellemiség nagyon is élő, s a *Nagy Francia Enciklopédia*, a XVIII. század második felének páratlan filozófiai vállalkozása nekünk is tud újat – vagy legalábbis korszerűt – mondani, minden korok enciklopédia-szerkesztői és cikkírói számára morális útmutatással szolgálni.

Az enciklopédisták számára művük megírása kultúrhistoriai küldetés volt: megmenteni az eddig felhalmozott emberi tudást egy esetleges barbár invázió – vagy az európai kultúra és civilizáció vívmányait belső bomlás következtében veszélyeztető újbarbárság – támadása esetén. (Az utolsó enciklopédista, Condorcet, a jakobinus diktatúra alatt hasonló motívummal írta meg csak posztumusz megjelent művét: *Az emberi szellem történelmi fejlődésének vázlatá-t*, hogy legalább egy könyv túlélhesse a politikai terror intellektuális pusztítását.)

Az *Enciklopédia* címszó (Denis Diderot cikke) így foglalja össze ezt:

„Egy enciklopédia célja valójában az, hogy összegyűjtsé az egész földön szétszórát ismereteket, hogy általános rendszerüket bemutassa a kortársaknak, és átadja az utánuk következő nemze-

dékeknek, nehogy az elmúlt századok munkássága hiábavaló fáradozássá váljék a rákövetkező századokban, hogy unokáink tanultabbak lévén egyben erényesebbé és boldogabbá legyenek, mi pedig úgy halhassunk meg, mint akik nagy szolgálatot tettek az emberi nemnek...” (48.) Két dolog rajzolódik ki világosan ezen elkötelezett enciklopédia-definícióból: a tudás és az erény korrelációjának szókratészi hite (melybe csak belehalni lehet), valamint az „általános emberi” retorika, a felvilágosodás erkölcsi univerzalizmusának hitvallása. Ami szorosan összekapcsolódik a szellemi szabadságharc manifesztumával: a politikának semmi keresnivalója a filozófiai vizsgálódások szférájában, legfeljebb az „anyag alapokat” biztosíthatja a szellem szabad működése számára:

„Ha a kormányzat beleavatkozik egy ilyen munkába, sohasem fog elkészülni. Minden befolyása szorítózzék csupán a végrehajtás előkészítésére. Az uralkodó egyetlen szava palotát varázsolhat a füves mezőn, de egy filozófiai társasággal nem úgy áll a dolog, mint egy napszámos-csapattal. Enciklopédia nem születik parancsszóra.” (48.)

A kortársak az *Enciklopédia* legfőbb eredetiségét abban látták, hogy először vonta be egy tudományos vállalkozás perspektívájába a technikai fejlődés vívmányait: a történelem többé nem csak a „királyok, hercegek, grófok” hősi (vagy barbár) tetteinek krónikája, hanem

a kézművesek mindennapjait meghatározó technikátörténet, a mesterségek leírása (arts et métiers) is. A korabeli munkák és műhelyek ábrázolása valóban izgalmas illusztrációja az ipari forradalom előtti technikáknak, de épp ezért a leginkább tisztán történelmi – tehát a mai problémáink szempontjából nézve – leginkább elavult része az *Enciklopédiának*. Nem így a filozófia feladatával foglalkozó, a politikai hatalom természetét elemző, s főként a morális dilemmákat megfogalmazó cikkek: mivel erkölcsi eszméink tekintetében nem lehet olyan értelmű fejlődésről beszélni (még ha az egyes enciklopédisták hittek is ebben, például Condorcet), mint a természettudományokban, a Diderot által megfogalmazott erkölcsfilozófiai antinómiák máig feloldhatatlanok, tehát a modernitás számára is izgalmasak.

E felfogás számára nem létezik kétségbevonhatatlan tekintély, megkérdőjelezhetetlen tradíció: az *Enciklopédia* filozófus-definíciója a kritikai gondolkodás szinonimája: „A filozófust az jellemzi és az különbözteti meg az átlagembertől, hogy semmit sem fogad el bizonyíték nélkül, hogy nem fogad el olyan fogalmakat, melyeket csak a tekintélyre alapoznak, hogy pontosan meg akarja jelölni a bizonyos, a lehetséges és a kétséges határait. Nem éri be pusztán szavakkal, semmit sem magyaráz homályos hagyományokkal, valahányszor az okoskodás és a tapasztalat képtelen elvezetni a dolgok biztos megismeréséhez, inkább bevallja tudatlanságát...” (*Filozófia* címszó, 57–58.)

Ismeretelméletileg a szkepszis az egyik legfőbb érv a felvilágosodás – John Locke óta – egyik legfőbb témája, a (vallási) tolerancia mellett: senki (a politikai hatalom képviselője sem) tudhatja bizonyosan, hogy melyik vallás az „egyedül üdvözítő”, ezért meg kell hagyni a híveknek a kockázatot, hogy lelki

üdvük biztosítását melyik egyházra bízzák. Ám az episztemológiai kételynél is erősebb érv az emberi méltóság (a kényszer elutasítása) illetve a sokféleség erkölcsi elismerése (kissé anakronisztikusan: a pluralizmus igenlése):

„*Ámde, mondják önök, a politikai érdek azt követeli, hogy megteremtsek az egyöntetűséget, hogy gonddal kiirtsanak minden olyan nézetet, mely ellentétes az állam előírta nézetekkel, tehát arra szorítsa az embert, hogy ne legyen egyéb automatánál, s sohasem szabad felvilágosítani a születési helyén meggyökeresedett előítéletek természetéről, hogy sohase merje megvizsgálni azokat, hanem szolgálisan tartsa tisztelőben a legbarbárabb szokásokat is.*” (*Türelmesség*, 95.)

Nem a sokféleség, hanem az erőszakkal kikényszerített egyöntetűség a polgárháborús mentalitás forrása. Ha a racionális filozófiai viták mintájára a politikai pártok és a vallási felekezetek is csak az érvek erejére támaszkodnának, s csak argumentációs technikával kívánnának a másik fölébe kerekedni, akkor a *concordia discors* harmóniája hatná át a társadalmakat: „*ha a különböző pártok csak az erkölcsi példaadásban, az emberiségben, a törvénytisztelőben, a hazaszereteten vetélkednének, ha ezek lennének az egyedüli erkölcsi érvek, amelyeket mindegyik szekta a maga hite mellett felhoz, akkor a nézetek sokfélesége ellenére hamarosan harmónia és béke uralkodnék az államban, mint ahogy a zenében a disszonanciák sem ártanak az egész összhangzásának.*” (*Türelmesség*, 95.)

A társadalomfilozófiai cikkekben keveredik – vagy egymásba fonódik – a metodológiai individualizmuson alapuló társadalmi szerződés koncepció, azaz az egyes ember racionális érdekkalkulációjára építkező értelmes önzéselmélet és az angol *moral sense* (Diderot szívének oly kedves etikai elmélet) tana. A társadalom egyrészt racionális kerete

minden egyes ember ésszerű érdekérvényesítésének, ám morális korrekcióként megkerülhetetlen az emberiségre mint olyanra vonatkoztatott erkölcsi érzék, mely korlátozni hivatott az egyéni egoizmusok féktelen expanzióját. Avagy ismét csak anakronisztikusan: a versenyelvű *laissez faire* gazdaságot a szolidaritás elvével kellene kombinálni. Csak az egyes ember – minden egyes ember – jogosult annak eldöntésére, hogy mit tekint önnön boldogsága (és boldogulása) ésszerű formájának, „viszont az is igaz, egyes esetekben az ész nem elegendő ahhoz, hogy meggyőződjünk róla: érdekünk mindenkor a társadaloméhoz kötődik.” (*Társadalom* címszó, 109.) A közjó képviselése, az individuális boldogságkeresések szabályozása a közhatalom dolga, de sohasem lehet a közérdek képviselése ürügy, mely az egyéni vágyak totális letöréséhez vezet: „*Am ha a közjó megkívánja a polgároktól a törvényeknek való engedelmességet, a feljebbvalóktól is megköveteli, hogy tiszteletben tartsák a polgárok jogait, s kizárólag a boldogságuk érdekében kormányozzák őket. A hatalom nem önmagáért van, hanem a társadalom boldogságának biztosításáért, nem saját kielégülése kedvéért, nem egyéni nagyratörése szolgálatáért, hanem mások öröméért és biztonságáért.*” (108.)

A szolgáló állam – néha az Adam Smith-i „láthatatlan kéz” *minimal state* felfogása – egyöntetű az *Enciklopédia* politikai filozófiájában, egyetlen tanulmány, Jean-Jacques Rousseau *Économie politique*, politikai gazdaságtan cikke kivételével. A vállalkozás kezdetén Diderot és Rousseau még barátok voltak, s Diderot a zenei címszavak megírására kérte fel filozófustársát, akivel nemrég vívták meg az olasz kontra francia zene körüli vitákban közös küzdelmüket, melyben az olasz opera dallamosságát Jean-Philippe Rameau rideg harmóniája fölé helyezték, s ezzel „hazaárulónak”

minősítették. Ám Rousseau szeretett volna – a művészetekről és a tudományokról szóló értekezés hírneves szerzőjeként – morálfilozófusként is megnyilatkozni. Így bízták rá a tőle eredő terminussal politikai gazdaságtannak nevezett címszó megírását. Mely mű harcos kiáltvány a modernitás ellen, a pénz- és piaczgazdaság ellen az antik mintájú köztársasági erény nevében. „*Törvényhozód ne közgazdász legyen, hanem moralista!*” Az enciklopédiát támogató liberális közgazdászok – Turgot-val, a leendő miniszterrel az élen – persze nem nagyon lelkesedtek a modern közgazdaságtan moralizáló megsemmisítéséért, ám Diderot nem kívánta barátja antimodernista röpiratát kicenzúrázni, persze liberális közgazdász elvbarátait sem megsérteni, ezért egy későbbi kötetbe *Oeconomie politique* címmel betette az ortodox *laissez-faire* elméletet reprezentáló cikket. Rousseau és az enciklopédisták végleges „szakításához” a *Genf* címszó vezetett, melynek megírására Diderot nem a „genfi polgárt”, Rousseau-t kérte fel, hanem szerkesztőtársát, Jean Le Rond d’Alembert-t, aki harcos modernizációs programot ajánlott a kis, kálvinista erényeire büszke városnak. Rousseau még harciasabban védte meg hazája antikizáló erényeit, tudományok nélküli hazafiasságát, művészeteket nem tisztelő direkt demokráciáját, ezzel véglegessé téve az enciklopédisták szabadelvű ideálja és az önnön spártai–római eszményei közötti szakadást, mely négy évtized múlva Maximilien Robespierre és Condorcet vére menő vitájával ér tragikus véget.

Ám Diderot maga-magával is lefolytatta a modern morális dilemmákat exponáló vitákat: a *Természetjog* cikk a nihilizmus, az értelmes önzés elméletét túlfeszítő szélsőséges egoizmus antinómiáit tárgyalja: mit tehet a moralista, ha egy olyan *moral insanity* érveivel

találkozik, aki részben saját argumentációjának elemeit felhasználva jut antihumanista következtetésekre (lehetek-e boldog az egész emberiség boldogtalanságának árán?). Diderot kétségbeesését jelzi patetikus felkiáltása: „mit felelhetünk neki, mielőtt megfojtanánk?“, hogy komoly kihívásnak tekinti az akkoriban divattá vált erkölcsi relativizmus érveit: a tekintélyelvű tradicionalizmus elleni támadás nemkívánt mellékterméke volt a *Rameau unokaöccse* című dialógusában az „Ö” érveléséhez hasonló cinizmus, mely nemcsak a katolikus klérus és a feudális becsület előírásait kérdőjelezte meg, hanem az egész emberi erkölcs érvényességét. A megoldás kissé hasonlatos a két közgazdasági koncepció közzétételéhez: a *Droit naturel* (természetjog) cikk Diderot dilemmáit exponálja, a *Loi naturelle* (természeti törvény) címszó a tradicionális természetjogi tanítás közhelyeit ismétli.

A szorosán vett politikai filozófiai cikkekben nyoma sincs a dilemmáknak: egyértelműen a Montesquieu-féle hatalommegosztási elv, állam és egyház elválasztása, a képviselői rendszer és az emberi jogok tiszteletben tartása az *Enciklopédia* eszménye: „Egy állam politikai szabadságát az alapvető törvények, az alkotmány teszik: ezek határozzák meg az államban az összhangot egyrészt a törvényhozó hatalom, másrészt a végrehajtó hatalom és a bírói hatalom között.” (*Politikai szabadság*, 121.) Montesquieu-t követi az angol szabadság idealizálása is:

„Van a világon egy nemzet, mely a politikai szabadságot tette meg az alkotmány közvetlen céljává.” (*Politikai szabadság*, 121.), míg házi használatra megelegszik a *Gondolatszabadság* invokálásával: „különösen azon előítéletek ellen szedi össze minden erejét, melyeket gyermekkori neveltetésünk kényszerített ránk a vallással kapcsolatban, mert ezektől szabadulunk meg a

legnehezebben.” (123.) A gondolat szabadsága és a *Tulajdon* tisztelete azokat a nemzeteket is megillető természetes jog, melyek a politikai szabadságot még nem vívták ki: „Bármely erős lehet azonban az emberek lelkesültsége azon uralkodók iránt, kiknek magukat alávetették, sosem szándékoznak teljes és korlátlan hatalmat adni nekik minden jószáguk fölött.” (138.) Ahogy magánboldogságunk, életformánk meghatározásához sem: „Vajon nem áll-e jogában bárkinek, hogy úgy legyen boldog, ahogy kedve tartja?” (*Boldogság*, 142.)

Bár minden racionális lény maga határozza meg boldogságát, ez a szabadsághoz hasonlóan nem korlátlan öndefiníció – ahogy szabadságom korláta a másik ember szabadsága, akképpen boldogságom keresése közben is tekintettel kell legyek embertársaim boldogság-feltételeire. Ezt a dilemmát Diderot az *Élvezet* címszó kapcsán fejt ki, s rögtön a meghatározással kiküszöböli az ajtó mögött ólalkodó naturalista nihilizmus behatolását: „az élvezet egy érző és gondolkodó lényvel való kölcsönös élvezet” (kiemelés tőlem, L. M.).

Így a La Mettrie-féle vulgármaterialista megközelítés („én élvezni akarok, és nem érdekel, hogy kinek a kárán!”) kirekesztetik, ahogy az ekkortáj még csak romlott kiskamasz Marquis de Sade jövődö -izmusa is, mely nem tesz különbséget két anyagi tárgy, mondjuk egy asztal és egy leányzó feldarabolása között: kinek mi okoz nagyobb élvezetet.

Visszatérve a szűkebben vett politikai filozófiai írásokhoz: a *Haza* címszó paradigmája a görög-római patriotizmus, ha nem is olyan fanatizált formában, mint a Rousseau–Robespierre-vonulat képviselőinél: „a haza szeretete az állam törvényeinek szeretete, ami különösen a demokráciákra jellemző”, lényegileg egalitáriánus érzület: „az állam legutolsó polgárának éppúgy lehet sajátja ez az érzés, mint

a köztársaság fejének.” (145.) *A Nemzet címszó az államnemzet definíció „egyazon kormányzatnak engedelmeskedő jelentős számú népesség”* (145.), illetve a nemzetkarakterológiai meghatározás között ingadozik: „könnyed, mint a francia, féltékeny, mint az olasz, komor, mint a spanyol, rideg, mint az angol” (146.) – komoly nemzeti előítéletek ez utóbbiból sem sarjadhathak.

A *Nép* címszót őszinte demokratikus hevílet fűti: harcos kiállítás a szorgalmas középosztály jogai mellett: „*az ipar sehohsem vinágozóbb, mint a jómódú köznép országaiban és sehohse végeznek nagyobb tökélyel bármilyen-fajta munkát.*” (149.) Itt kerül a legközelebb az enciklopédisták eszmeisége nemcsak a leendő „harmadik rend” ideológusaihoz, de a skót felvilágosodás képviselőihez is, akik a történelmet a *Civil Society* történeteként fogták fel, mint Adam Ferguson, illetve a *Művészetekben és a mesterségekben való kifinomodást* tették meg a történelmi haladás kritériumának, mint a Diderot-val különben is jó barátságban lévő David Hume.

Diderot *Fényűzés* cikke megkülönbözteti a „rossz”, a feudális fényűzést (Hume ezt a *rural letargy* kísérőjelenségének tekinti), a „jó” fényűzéstől, lényegében a középosztály kényelmi fogyasztási kultúrájától, ez utóbbi fenntartás nélküli – s a rousseau-i típusú moralizáló luxuskritikát elutasító – igenléssel. Ismét csak anakronisztikus szóhasználat: a fogyasztói társadalom demokratikus, ennyiben egalitarisztikus, de nem a teljes vagyoni egyenlőség értelmében. „*Minél inkább megközelítik a polgárok az egyenlőséget jogaikban és vagyomukban, annál biztonságosabb lesz az állam. Minden más kormányzattal szemben ez adja a tiszta demokrácia előnyét, ám az állam tagjai között a teljes egyenlőség még a legtökéletesebb demokráciában is csak ábránd marad.*”

(*Nép*, 155.) Hogy ábrándozott-e Diderot ilyen tökéletes egyenlőségről? Az *Enciklopédiában* biztosan nem, szexuál-felszabadító utópiájában, a *Pótlás Bougonville utazása* című tahiti álomban igen, de ahogy a regénybéli szerzetes Párizsba visszatérve elfelejti, hogy milyen élvezetes volt a szüzességi fogadalom megszegése a távoli szigeteken, akként Diderot is tudja, hogy anarchista ábrándjainak véget kell vetnie, amint libertinus regényei világából visszatér a „józan robot”, az *Enciklopédia*-cikk-gyártás napi rutinjához.

Ami politikai penzumként nem is volt ellenére (inkább a szigorodó cenzúrával való napi küzdelem, ami miatt a szerkesztőtárs, d’Alembert hamarosan dezertál). Louis de Jaucourt lovaggal felváltva írták az alkotmányos államot dicsőítő és az abszolutizmust kárhóztató cikkeket. Míg Diderot álma a demokratikus köztársaság, Jaucourt a *Mérsékelt monarchia* angol ideálját idézi:

„*Olyan monarchikus kormányzat, melyben a három hatalmi ág egyik a másikat kiegyenlíti és korlátozza.*” (158.) A *Politikai hatalom* Diderot cikke, a természetes szabadságjogok kinyilatkoztatása szellemében fogant: „*Egy ember sem kapott arra jogot a természettől, hogy másoknak parancsoljon. Égi adomány a szabadság, és az egyének mindegyikének – mihelyt elérte az öntudat fokát – jogában áll élnie vele.*” (159.) Locke nyomán minden abszolút hatalom meghatározásánál fogva illegitim, „az igazi és törvényes hatalom tehát szükségképpen korlátozott”. (161.) A legitim hatalom forrása a népi felhatalmazás (társadalmi szerződés), a „minden hatalom istentől ered” szentpáli fordulata csak a *vox populi vox Dei* értelmében igazolható.

Thomas Hobbes a *Leviatán*-ban tyranofóbiának nevezte a korlátlan hatalomtól való filozófiai rettegést: a francia felvilágosodás

filozófusai kétségkívül osztoztak eme fóbiában. Már Montesquieu-nél mindent elural a félelmen alapuló despotizmus félelme, s ez az uralkodó eszme az *Enciklopédiában* is. A *Zsarnokság* a természetjoggal összeegyeztethetetlen hatalomgyakorás: „Miként jogbitorlás az olyan hatalom gyakorlása, amely jog szerint másokat illet, a zsarnokságot is úgy határozzuk meg, mint egyaránt igazságtalan és túlzásba vitt hatalmat, melyhez – bárki legyen is az – senkinek nincs joga a természetben.” (170.) A zsarnok „a természet fensége ellen lázadó”, mondják majd e logika folytatásaként 1793 királygyilkosai. S a középkori zsarnokgyilkosság sem megoldás: „a csapások mind a zsarnokot érik, egy sem a zsarnokságot.” (175.) Az, hogy a *Contre nous de la tyrannie* lelkesültsége a „szabadság zsarnokságába”

(Robespierre) torkollott, nem az enciklopédisták bűne, ők mindhalálig (lásd Condorcet) a gondolat szabadságáért küzdöttek, mely sohasem fajulhat zsarnoksággá, lévén legitím vitapartnere egy másik – meglehet ellentétes tartalmú – szabad gondolat. Vagy ahogy Voltaire írta le az enciklopédia-cikkek önkorekciós mechanizmusát: „*Ez a lexikon az igazságnak szenteltetett. Az egyik cikknek ki kell javítani a másikat, s ha ebben is akad valami tévedés, egy felvilágosultabb és tapasztaltabb ember majd észreveszi és kijavítja azt.*” (*A történelem bizonyossága*, 184.)

Kulcsszavak: *Nagy Francia Enciklopédia, naturalizmus, nihilizmus, laissez faire, fiziokraták, politikai liberalizmus, angol alkotmány, despotizmus, képviselői és részvételi demokrácia*

IRODALOM

Az *Enciklopédia* cikkeit általában címszó szerint idézik, hogy a számtalan kiadás között könnyebben azonosítható legyen. A szövegben szereplő oldalszámok

A francia enciklopédia. Szemelvények, Győry János válogatása, Komoly Péter fordítása, Gondolat, Budapest, 1962 című kötetre utalnak.

